

Almanya'da II. Dünya Savaşı Sonrası Yaşanan Bellek Patlamasına Tarihi Bakış*

Dr. Gonca Kışmır

Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü
donen@ankara.edu.tr

Öz

Bellek çalışmaları özellikle son yirmi yılda kültür araştırmaları ve beyin araştırmaları alanında yoğun bir şekilde yürütülmektedir. Farklı disiplinler ile ortak bir çalışma haline gelen bellek konusunun sosyal bilimlerde de araştırılmasının en önemli nedenleri arasında II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada değişen sosyo-politik ve ekonomik dengeler, medyanın gücü ve yaşanan felaketler ile toplumların yüzleşme/sorgulama isteği yatmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrası ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonraki politik durumlar, bellek kavramının disiplinlerarası, kültürel ve uluslar arası bir olgu olarak ele alınmasına neden olmuştur. Bu çalışmada son yıllarda diğer Avrupa ülkelerinde görüldüğü gibi özellikle Almanya'da yaşanan bellek patlamasının nasıl bir süreçten geçerek ivme kazandığı açıklanmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda Almanya örneğinde, insanların geçmişlerini sorgulamalarının arka planında rol oynayan tarih bilinci ve milli kimlik kavramlarının önemi de irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Alman edebiyatı, tarih, bellek, bellek patlaması, II. Dünya Savaşı.

Historical Perspective of Memory Boom in Germany After the World War II

Abstract

Memory studies have been carried out intensively in the field of cultural studies and brain research, especially in the last two decades. The changing socio-political and economic balances in the world, the power of the media, suffering of different disasters and the demands of confrontation / questioning of societies after World War II lie among the most important reasons for the multidisciplinary studies of memory in the field of social sciences. The political conditions in the context of the post-World War II and the fall of the Berlin Wall have led to the consideration of memory studies as an interdisciplinary, cultural and international subject of research. Present study is aimed to explain how the memory explosion in Germany has gained momentum as it is seen in other European countries in recent years. At the same time, the importance of the concepts of history consciousness and national identity are also examined in the study.

Keywords: German literature, history, memory, memory explosion, World War II.

* Bu makale, Prof. Dr. Ünal Kaya danışmanlığında tamamlanan *II. Dünya Savaşı Sonrası Alman Edebiyatında Bellek Yansımaları* başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Beyin üzerine yapılan bilimsel araştırmalar son yıllarda bireysel belleğin nasıl işlediği üzerine devam etmekte ve anımsama sürecinin bir bilgisayar veya makine gibi çalışmadığını ortaya koymaktadır (Welzer, 2002; Rose, 2003). Anımsama süreci bellekteki veriler ile gerçekleştiği için, bu süreç ile şimdiki zaman ve geçmiş zaman arasında her zaman sıkı bir ilişki vardır ve bu bireylerin ve toplumların davranışlarına da yansımaktadır. Amerikalı Antropolog Boyer'e göre (2015, s. 6) belleğe sahip olmamızın nedeni evrimdir ve geçmiş aslında mevcut koşulları belirleyen sonuçlarıyla şimdiki zamanı etkilemeye devam etmektedir. Dolayısıyla biyolojik bir işlev olarak bellek, geçmişteki davranışlarla değil, şimdiki ve gelecekteki davranışlarla ilişkilidir.

Sosyal bilimlerdeki çalışmalara bakıldığında, "antik bilim, din bilimi, sosyoloji, tarih bilimi, edebiyat bilimi, sanat tarihi, medya bilimi, eğitim bilimleri ve psikoloji" (Erll, 2005, s. 1) gibi pek çok disiplin, bellek çalışmalarını kendi bakış açılarından değerlendirmeye çalışmaktadır. Örneğin nörologlar, belleğin nörolojik temellerini araştırırken, psikologlar bireylerin bilişsel ve duygusal anımsama süreçlerini incelerler. Bir antropolog belleği insan ve kültür ilişkisi açısından ele alırken, bir tarihçi belleğe yazılı ve sözlü tarihin benzer ve farklı yanlarını ortaya koymak için başvurur. Bir sosyolog, belleğin toplumsal arka planı ve şimdiki zamana etkisi ile ilgilenirken, bir yazar/sanatçı ise ortaya koyduğu eserler bağlamında bireysel belleğin kültürel bellekle ilişkisini, sosyal ve tarihsel olguların bireyin kendi bellek edinimine olan etkisini irdelemektedir. Edebiyat bilimci Erll'e göre (2005, s. 1) bellek kavramı disiplinlerarası, kültürel ve uluslararası bir olgu haline gelmiş ve bu olgu sosyal bilimlerle fen bilimleri arasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Dolayısıyla disiplinlerarası bir olgu olarak bellek çalışmaları sadece tarih ve edebiyat bilimi ile değil, aynı zamanda beşeri bilimler, antropoloji, psikoloji, sosyoloji, sanat tarihi, din bilimi, medya bilimi ve eğitim bilimi gibi disiplinlerle de sıkı bir ilişki içerisinde. Diğer taraftan teknolojinin hayata getirdiği kolaylıklar ve özellikle de belleğe yardımcı olan kayıt endüstrisi, toplumların geçmişteki yaşanmışlıklarına kolay ve hızlı bir şekilde ulaşmayı sağlamaktadır (J. Assmann, 2015). Bu kolay ve hızlı ulaşılabilirliğin yansıması ya da "geribildirimine örnek olarak en başta sanat, kitaplar, filmler, televizyon ve popüler kültürün diğer araçları" (Roediger III ve Zaromb, 2015, s. 205) örnek verilebilir. Kültürel alanda özellikle medyada konu olarak "belleğin bir virüs gibi yayılması" (Erll, 2005, s. 2), sözlü tarihin (oral history) gelişimine bağlanabilir. Yine J. Assmann'a göre (2015, s. 59), tarihin bir dalı olan "sözlü tarih" in gelişmesi ile tanıkların anılarına dayanan araştırmaların da bellek konusuna olan ilgiyi artırdığını ifade etmektedir. Bu gelişmenin bir diğer nedeni de Berlin Duvarı'nın kalkması, yani yeni sınırların çizilmesi ile ortaya çıkan yeni toplumsal yapıların beraberinde getirdiği bireysel yaşam öykülerinin önem kazanması ve insanların o sürece kadarki yaşanmışlıklarını anlatma/ paylaşma gereksinimidir. Böylece sözlü tarih aktarımı ile bir toplumun birlik ve tarih bilinci de desteklenmektedir (J. Assmann, 2015). Dolayısıyla araştırmacılar ve yazarlar için bireysel ve toplumsal belleklerinden aile, kuşak ve tarih romanları, öyküler, biyografiler ve bilimsel araştırmalar çok verimli bir alan haline gelmiştir. Bu da bellek çalışmalarının nasıl "kültürel bir olgu" haline geldiğinin göstergesidir. Çünkü edebi metinler aracılığıyla "bir toplumdaki bireylerin yaşanmışlıkları, deneyimleri ve olayları nasıl algıladıkları" (Erll, 2002, s. 256) ortaya çıkmaktadır. Bir eserde anlatılan kurgusal bir öykü de olsa, yapıtın "özgül koşullara, karakterlere ve olaylara gönderme yaptığı" (Wertsch, 2015, s. 164) söylenebilir. Böylece içselleştirilmiş geçmişin edebi metinlerde sahnelenmesi/dile getirilmesi ile bir anlam kazandığı sonucuna varılabilir.

Diğer taraftan uluslararası bir olgu olarak, “dünyada bir bellek patlamasından da (memory-boom)” (Huysen, 1995, s. 5) söz etmek mümkündür. “Din, ideoloji, köken ve cinsiyet bugün kolektif anımsamanın merkezi koordinatları” (Erl, 2005, s. 2) olduğu için, 11 Eylül 2001 İkiz Kuleler örneğinde olduğu gibi, sınırları aşan bir bellek mekânı¹ artık sadece ulus belleğinden söz edilemeyeceğini göstermektedir.

Diğer taraftan belleğin neden bu kadar önem kazandığı sorusunun başka bir cevabı da J. Assmann'a göre (2015, s. 59), İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Almanya'da Soykırımı ve İkinci Dünya Savaşı'nı yaşayan kuşağın artık yavaş yavaş dünyaya vedasıdır. Bu da yaşayan belleğin, yani bu kuşağın yaşanmışlıklarının, sözlü aktarımının diğer kuşaklara artık doğrudan aktarılamayacağını gerçeğidir. Başka bir deyişle kültür araştırmacılarına göre “iletişimsel belleğin” (J. Assmann, 2015, s. 58) tarihselleşme süreci, yani dönemin görgü tanıklarının tarih sahnesinden ayrılmaları, bir sonraki kuşağın bütün savaş öncesi/sonrasını yazılı metinlerden, filmlerden, belgesellerden öğrenebileceği anlamına gelmektedir. Araştırmacı Boyer'e (2015, s. 8) göre ise, belleğin bu kadar popüler olmasının nedeni, bireylerin “geçmiş olayları yeniden deneyimleme yeteneğine” sahip olmasıdır. Çünkü medyanın etkisi ile popüler kültür ve ona bağlı yayınların sayısındaki artış ve devlet politikalarının geçmişin hatalarından ders çıkarma eğilimi bu popülerliği biçimlendiren faktörler olabilir. “Geçmiş, kendiliğinden oluşmaz, [geçmiş] kültürel yapının ve temsilin sonucudur; [geçmiş] her zaman özel motifler, beklentiler, umutlar ve hedeflerle desteklenir ve şimdiki zamanın çerçevesi ile biçimlendirilir” (J. Assmann, 2015, s. 98).

Geçmişin belgelenmesi sözlü veya yazılı olarak dile getirilmesine bağlıdır, yani geçmişten söz etmek için, geçmişin anlatılması/ ifade edilmesi gerekir ki, sözlü iletişimin bir parçası haline dönüşebilsin. Bundan dolayı geçmişin veya anıların biçimlendirilmesinde şimdiki zamanın etkisinden/ koşullarından bahsedilmesi gerekir. Geçmişe fiziksel olarak dönülemeyeceği için, geçmişle ilgili her türlü belgeleme ve şimdiki zamanın ruhu açısından yorumlanması önemlidir. Ancak araştırmacı Astrid Erl (2005), Aleida Assmann (2007) ve Jan Assmann'ın (2015) belirttiği gibi, geçmişe kapı aralayacak olan her türlü geçmişle ilgili söylem aynı zamanda bugünün bakış açısından bakılarak yapılacağı için, geçmişle ilgili yorumlamada bilgiler iki yönlü çalışır. Bu kurama göre, bir yandan bugüne ait deneyimlerin büyük ölçüde geçmişteki bilgilere dayandığı savunulurken, diğer taraftan da tarihsel bilgiler/ deneyimler yeni deneyimlerin edinilmesinde yani gelecek zaman için aktif bir rol oynar. Böylece bugünün deneyimleri geçmişin sunduğu bilgiler ışığında yeniden yorumlanabilir ve yeni deneyimler de geleceğin inşasında kullanılabilir.

Bu noktada geçmişe bugünden bakıldığında, belleğin oluşturulmasında geçmişin tekrar ele alınmasının ve yorumlanmasının belirleyici bir güce sahip olduğu söylenebilir. Bu konuda İngiliz antropolog Paul Connerton “Toplumlar Nasıl Anımsar?” adlı çalışmasında belleğin kayıtlarının değerlendirilmesindeki zorlukları ve anıların seçilmesinin/düzenlenmesinin doğru bir şekilde yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Paul Connerton'a göre (1999, s. 9) şimdiki zamanı, geçmişin olaylarıyla ve nesneleryle neden sonuç bağlantıları içinde, yani geçmişin o anda yaşamadığımız olayları ve o anda algılamadığımız nesnelere bağlamında yaşarız. Bu durum şimdiki zamanı, çeşitli geçmiş

¹ Fransız tarihçi Pierre Nora'nın üzerinde çalıştığı bellek mekânı (lieu de mémoire), bir grubun kolektif belleğindeki belirli bir yere işaret eder. Burada bellek mekânı hem mekâna, zamana, dile ve geleneğe ait olan gerçeklikten hem de simgesel ve tarihi gerçeklikten oluşmaktadır. Bu nedenle bellek mekânı bazen bir bina, müze veya anıt olabilirken, bazen de bir grubun kimliğini sembolize eden tarihi bir olay, bir kitap veya sanat eseri olabilir (Nora, 2006).

yaşantılarımızdan hangisiyle bağlantısını kurabilirsek ona göre yaşayacağımızı gösterir. Bir anlamda, geçmişle ilgili her türlü bilgi/deneyim günümüzle ilgili algularımıza/duygularımıza, deneyimlerimize, eylemlerimize nüfuz etmekte ve geçmişe dair olgular, şimdiki zamanı etkileyerek, onu bir gölge gibi takip etmektedir. Bu nedenle geçmişin doğru bir şekilde aktarılması/ algılanması ve yorumlanması şimdiki zaman için önem arz etmektedir. Bu bağlamda Alman akademisyen, yazar ve yargıç Bernhard Schlink ise “Geçmişe İlişkin Ceza ve Bugünkü Hukuk” (2012) adlı çalışmasında, “geçmiş” kavramının farklı işlevlerine dikkat çekerek, geçmişteki hataların anlaşılmasının, gelecekle ilgili politik ve tarihsel perspektiflerin planlanmasında ve şimdiki zamanın yükünü hafifletilebilmesinde her zaman önemli olduğu vurgusunu yapmakta haklıdır. Schlink’e göre (2012, s. 73) bir yandan geçmiş hatırlanabilir, unutulabilir veya bilinç dışına itilebilirken diğer taraftan geçmişin öcü alınabilir, cezası kesilebilir, kefareti ödettirilebilir veya ondan pişmanlık duyulabilir ve geçmiş bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde tekrarlanabilir.

Almanya’da Bellek Patlamasının Temel Nedenleri

Tarih ve bellek bağlantısının odak noktası alındığı çalışmalara bakıldığında² genel olarak “geçmiş anlama/ anımsama” veya “bastırma/ unutma” veya geçmişin bilinçli olarak silinmesi³ girişimlerinin her ülkenin yaşadığı sosyo- politik, ekonomik ve kültürel bağlama göre farklılık gösterdiği görülmektedir. 20. yüzyıldan örnek vermek gerekirse, Orta Avrupa’da başlayan ve tüm dünyaya yayılan İkinci Dünya Savaşı, derin politik ve ekonomik sarsıntılara neden olmuş ve Soğuk Savaş dönemini başlatmıştır. Bu savaş tüm Orta Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Almanya’nın devlet yapısı ve düzeni açısından da tarihî bir dönüm noktasıdır. Savaşın sona ermesi 1949-1990 yılları arasında Almanya, varlığını Almanya Demokratik Cumhuriyeti (Deutsche Demokratische Republik - DDR) ve Almanya Federal Cumhuriyeti (Bundesrepublik Deutschland - BRD) olarak sürdürmüştür. Batı Almanya, Hitler diktatörlüğünün neden olduğu suç ile baş başa kalırken, Doğu Almanya iç siyasetinde benimsediği tutumla bu suçu kabul etmeyip, Batı Almanya’yı suçlamayı tercih etmiştir (A. Assmann ve Frevert, 1999, s. 158). Bundan dolayı iki Alman devletinin geçmişlerine ilişkin izlediği farklı politikalar nedeniyle geçmişle hesaplaşma sürecinde de farklılıklar gözlemlenmektedir. Ulusal ve bireysel bellek açısından bakıldığında, Aleida Assmann ve Ute Frevert “Geschichtsvergessenheit - Geschichtsversessenheit, Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945” adlı çalışmalarında bu açıdan Batı Almanya’nın anımsama tarihini üç döneme ayırmaktadır:

² Jan Assmann, Aleida Assmann, Pierre Nora, Harald Welzer, Brigit Neumann, Astrid Erll ve Reinhart Koselleck gibi araştırmacıların bellek konusundaki çalışmaları dikkate alınmıştır.

³ Bellek araştırmacılarının ortak terminolojisi olan “geçmiş anlama/ anımsama”, “bastırma/ unutma” ve geçmişin bilinçli olarak silinmesi” kavramları belleğin, tarih, toplum ve kimlik ilişkisini açıklamak için kullanılmaktadır. Özellikle tarihsel olguların ve toplumların zamanla ilgili bağlantılarını ve “şimdiki zamana” etkilerini anlamak ve toplumun gelecekle ilgili planlarını açıklamasında önemli roller oynamaktadır. Toplumların geçmişle kurulacak olan ilişkileri konusundaki karar ve uygulamalarını içeren bu politika, “geçmiş anlama/ anımsama” ve “bastırma/ unutma ve geçmişin bilinçli olarak silinmesi” olarak iki yönlü uygulanabilir (A. Assmann ve Frevert, 1999; Pethes ve Ruchatz, 2001).

“Birinci dönem geçmişe dair politikaların adının konduğu 1945-1957 yılları [dır]. Bu dönemde “iletişimsel sessizlik” söz konusudur ve bu dönemde iki önemli konu ön plandadır: kurbanların zararının karşılanmasında tazminat politikası ve affetme politikası. İkinci dönem ise 1958'den 1984'e kadarki geçmişle hesaplaşma sürecidir. Nasyonal Sosyalizm faillerinin adli kovuşturmalarının arttığı bu dönemde, Ludwigsburg'da Nazi Suçlarını Soruşturma Bürosu kurulur. Ayrıca 68 öğrenci hareketleri de bu dönemin eleştirilmesinde önemli rol oynar. Üçüncü dönem ise 1985 yılından itibaren anımsama sürecini kapsar. Bu dönemde resmi anma ve onlara ait semboller önem kazanır. Tazminat ve hukuki işlemler tam olarak gerçekleştirilemeye de, sembol ve ritüeller ile kamusal araclar ön plandadır. Dolayısıyla anımsama politikaları ikiye ayrılır; geçmişle hesaplaşma (Vergangenheitsbewältigung⁴) ve geçmiş muhafaza etme (Vergangenheitsbewahrung)” (1999, s. 143-145).

1945-1949 arası ve 1950'ler geçmişi bastırma ve unutmaya dönemi olarak, 1960-1990 dönemi geçmişle yüzleşme/hesaplaşma dönemi ve 1990 sonrası da geçmiş muhafaza etme olarak sınıflandırılabilir. 1945-1949 tarihlerine bakıldığında müttefiklerin, Alman militarizmini ve Nazizm'ini ortadan kaldırma konusunda bir karara vardığı görülmektedir. Bu bağlamda Alman savaş suçluları, 20 Kasım 1945 tarihinde başlayan 1 Ekim 1946 tarihinde sona eren, Nürnberg'deki Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesinde (Internationales Militärtribunal in Nürnberg) yargılanır (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 21-22). Ancak 1945-1949 yılları arasında Nazi döneminin çok da araştırıldığı söylenemez. Mithat Sancar “Geçmişle Hesaplaşma. Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne” (2014, s. 177) adlı çalışmasında Almanya'nın 1945-1949 yılları arasındaki tutumunu suskunluk/ bastırma dönemi olarak adlandırmaktadır. Öyle ki bu dönemde Soykırım ve Holokost kelimelerinin yerine “ırk çılgınlığı”, “antisemitist ideoloji”, “toplular öldürmeler” gibi dolaylı ifadeler kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde suç kabullenmemeye durumu ve yaşananlardan haberi olmama ya da Avrupa'yı komünizmden korumak, Amerika Birleşik Devletleri'nin güttüğü politik söylemlerin etkin olduğu ve bugün Reichel'in (2007, s. 30-31) de vurguladığı gibi “bahaneler” olarak görülen söylemler söz konusudur.

1960'lı yıllarda ise, açılan davalar özellikle de Ulm'da açılan “Einsatzgruppen Davası”⁵ (24 Nisan-29 Ağustos 1958) “geçmişle hesaplaşma” sürecinde önemli bir adım olur. Böylece Alman mahkemelerinde bu ve buna benzer davaların sayısında (örneğin “Auschwitz davası” gibi) artış görülür (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 64). “Geçmişle hesaplaşma” sürecinde ikinci önemli adımı, devletin zirvesindeki dönemin Başbakanı Willy Brandt atar. Brandt, 7 Aralık 1970'te İkinci Dünya Savaşı'nın sembollerinden Varşova Yahudi Getto'su kurbanlarının anısına dikilen anıtın önünde diz çöker ve bütün dünyadan Alman halkı adına özür diler (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 189).

⁴ Bernhard Schlink, “Geçmişe İlişkin Suç ve Bugünkü Hukuk” (2012, s. 73) adlı eserinde geçmişle hesaplaşma kavramının ne İngilizcede ne de Fransızca'da bir karşılığının olmadığını belirtmektedir. Almanya'da sık kullanılmasının nedeni olarak ise imkânsızca duyulan özlem gösterilir. Ayrıca Werner Wertgen, “Vergangenheitsbewältigung: Interpretation und Verantwortung. Ein ethischer Beitrag zu ihrer theoretischen Grundlegung” (2001, s. 12-13) adlı çalışmasında bu kavramın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığını dile getirmektedir. Almanların Nazi dönemiyle olan ilişkisine işaret eden bu kavram, geçmişte olup bitenlerde kimin sorumlu olduğunun tartışılmasında belirleyici bir role sahiptir.

⁵ Einsatzgruppen (Özel Hareket Birlikleri): İkinci Dünya Savaşı'nda Heinrich Himmler'in komutasında Yahudileri öldüren infaz birlikleri/katliam birlikleridir (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 64).

Diğer taraftan 68 Hareketi de Almanya'nın kendi geçmişine yönelmesinin nedenlerinden biri olarak sayılmaktadır. 68 kuşağı genelde kim oldukları sorusunun cevabını bulmak ve sosyal hayattaki yerlerini saptamak için "geçmiş unutturma ve bastırma eğilimi" gösteren baba figürüne karşı duygusal bir tepki verir. Bu tepkinin arka planında bu kuşağın çocuk olarak kendilerinden önceki kuşak kadar yaralı olmaları (özellikle 1938 ile 1948 yılları arasında doğanlar), yani "ebeveynlerinin travmasını" üstlenmeleri de yatmaktadır (Bude, 1997, s. 296). Tarihçi Norbert Frei "1968. Jugendrevolte und globaler Protest" adlı çalışmasında, Nasyonal Sosyalizm dönemi ile ilgili çalışmaların yetersizliğinin, Almanya'da başkaldırıya heyecan duyan ve eylemcileri motive eden bu dönem gençliğini hareketlendirdiğinden bahsetmektedir. Frei'e göre (2008, s. 77-78) tarihlerinin üzerine derin bir gölge düştüğüne inanan 68 kuşağı ebeveynlerinin geçmişlerini anlamlandıramadıkları için, 1968 yılında sadece üniversitelerde değil, ofislerde, fabrikalarda da seslerini duyurmaya çalıştılar. İkinci Dünya Savaşı'ndaki yaşanmışlıklar, deneyimler ve Nasyonal Sosyalizm ile ilişki ve bu bağlamda işlenen suç, bu çatışmanın sonucuydu ve Büyük Alman İmparatorluğu döneminin süregelen siyasi-ahlaki skandalları, kuşaklar arasında yabancılaşmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

1970'lerden sonra savaşı yaşamamış ve refah toplumunda büyümüş olan kuşağın değişimi, genel medyadaki tarihçilerin konuları ve kurmacaya olan eğilimin etkisiyle anımsama politikalarında yeni bir dönemin başlamasına neden olur. 1979 yılında Alman televizyonunda yayınlanan Marvin Chomsky'nin yönettiği Amerikan TV dizisi "Holocaust" (Holokost), bu yeni dönemin en somut örneklerindedir. Dizi, Yahudilere yapılan zulüm ve onların yok edilmesi hikâyesini, Berlin'deki Yahudi bir ailenin yaşanmışlıkları bağlamında izleyiciye aktarmaktadır (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 243). Böylece tarihî öğelerin ve olayların, dizi veya filme konu edilmesi kamuoyunda geçmişe tekrar bir ilgi uyandırır. Özellikle 80'li yıllardan sonra "Holokost" konusunun Sovyet Rusya'nın dağılması, Soğuk Savaşın bitmesi ile yeni dünya düzeninde daha fazla gündeme gelmesinin önemli bir gelişme olduğu söylenebilir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin kırkıncı yıldönümü nedeniyle 1985 yılında dönemin Almanya şansölyesi Helmut Kohl, ABD başbakanı Ronald Reagan ile Bitburg'daki SS⁶ subaylarının mezarlarını ziyaret eder. Fakat oraya defnedilen askerler, İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransız sivillere katliam yaptıkları için, siyasilere bu ziyareti tepki çeker (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 227). Diğer taraftan dönemin Cumhurbaşkanı Richard von Weizsäcker 8 Mayıs 1985 tarihinde yaptığı konuşmasında Almanların tarihî sorumluluğuna vurgu yapar ve 1945 tarihini Nazi zulmünden kurtuluş günü olarak adlandırır. Böylece Weizsäcker tarihî sorumluluğun bilincinden ve Holokost'un anılmasının öneminden bahseder, ancak bu suçun gelecek kuşaklara atfedilmemesi gerektiğine de vurgu yapar (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 232). 80'li yıllarda, Almanya'nın anımsama politikasında bir uzlaşmaya gidildiği söylenebilir. Bu bağlamda Aleida Assmann ve Ute Frevert (1999, s. 145) anımsama politikalarının iki önemli aşamasını oluşturan "geçmişle hesaplaşma" kavramının bir yönünü Helmut Kohl'un ismi ile; diğer yönü olan "geçmiş muhafaza etme"yi de Richard von Weizsäcker'ın ismiyle ilişkilendirmektedirler.

1986 yılında akademik bir tartışma olarak başlayıp kısa sürede toplumsal bir tartışmaya dönen "Historikerstreit" (Tarihçilerin Tartışmaları) geçmişe olan ilgiyi artırır. Berlin'li tarihçi Ernst Nolte'nin 6 Haziran 1986 tarihinde Frankfurter Allgemeine Zeitung'da (FAZ) yayınlanan "Vergangenheit, die nicht vergehen will" (Geçmek Bilmeyen Geçmiş)

⁶ [Schutzstaffel: Koruma Birliği]

başlıklı makalesi, zamanın tüm tarihçi ve felsefecilerinin yer aldığı kamusal bir tartışmayı alevlendirir. Muhafazakâr tarihçiler Michael Stürmer ve Andreas Hillgruber'in de desteklediği Nolte, Sovyetler Birliği ile Nazi Almanyası'nın suçları arasında ahlaki bir farkın olmadığını savunur ve Holokost'u, Stalin döneminde işlenen suçlara yönelik bir savunma tepkisi olarak tanımlar. Çünkü Holokost'un tarihte bir eşi daha olmayan bir olay olarak görülemeyeceğini, tarihte yer alan Stalin'in toplu katliamları ile aynı derecede değerlendirilmesi gerektiğini savunur, bu yüzden de Almanların bu suça daha fazla katlanmaması gerektiğini ve yeni bir ulus kimliği inşa edilmesini önerir. 11 Temmuz'da "Die Zeit" gazetesinde tartışmaya katılan Alman felsefeci Jürgen Habermas ve onu destekleyen Hans Mommsen, Kurt Pätzold ve Jürgen Kocka gibi sol görüşlü tarihçiler, Nolte'yi ve savunucularını Nazizm'i "normalleştirme" çabalarından dolayı suçlarlar ve gayri resmi bir antifaşist görüş birliğinin oluşmasından endişe duyduklarını dile getirirler (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 238-239). Dolayısıyla yaklaşık dört yıl süren tarihçilerin bu tartışmaları ile "Holokost" konusunun gündemden düşmediği söylenebilir. 90'lı yıllarda iki Almanya'nın birleşme aşamasında ve sonrasında "geçmişle hesaplaşma" süreci yeni bir boyut kazanır. Tarihçi, sosyolog ve felsefecilerin çalışmaları ışığında zaten çoklukla kamuoyunda güncel bir konu olan – kimlik ve tarih ilişkisi bağlamında – "Holokost" daha açık bir şekilde politikanın da gündemine oturur. Anıların/geçmişin sahiplenilme konusunda en önemli somut adım ise, 1990 yılında üzerinde çalışılmaya başlanmış, 1999 yılında yayınlanan ve 2008 yılında üzerinde değişiklikler yapılarak, kamuoyuna sunulan "Gedenkenstättenkonzeption des Bundes" (Federal Almanya Tarih Anlaşması Notu) adlı komisyon metni olur. Bu söylemin artık resmi devlet politikasının yeni bir iz düşümü olduğu söylenebilir.

"Almanya'nın amacı sorumluluğu üstlenmek, çalışmaları güçlendirmek ve anmayı derinleştirmektir. Kendi tarihini anlamak, her milletin kimlik oluşumuna katkı sağlamaktadır. Bu duruma Almanların, Nasyonal Sosyalizm döneminden çıkarması gereken dersler de dâhildir. Ortak sorumluluğumuz, kurbanların acılarını anmaktır. Her kuşak tarihimizden ders çıkarabilsin ve bunu aktarabilsin diye, tarih üzerinde sürekli çalışılmalıdır" (Gedenkenstättenkonzeption des Bundes, 2008).

Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminin 60. yıldönümünde Uluslararası Auschwitz Komitesi tarafından 27 Ocak 2005 tarihinde Berlin'de düzenlenen anma etkinliğinde dönemin Başbakanı Gerhard Schröder (2015), savaş ve savaş sonrasına ait belleğin ve onun izdüşümü olan tarihin, Alman anayasasının bir parçası olduğunu, zor da olsa bu anımsamanın ulusal kimliklerine ait olduğunun değiştirilemez bir gerçek teşkil ettiğini ve Almanya'nın bu sorumlulukla yüzleşmeye devam edeceğini dile getirerek altını çizer. Bundan on yıl sonra, 27 Ocak 2015'te ise Almanya Cumhurbaşkanı Joachim Gauck (2016) Federal Almanya Meclisi'ndeki konuşmasında, Auschwitz'in dâhil olmadığı bir Alman kimliğinden bahsedilemeyeceğini vurgulayarak, Almanya'da Soykırım belleğinin gündem olmaya devam edeceğini belirtir. Yine Gauck'a göre (2016) ülke tarihinin bir parçası olan bu konu, şimdi ve gelecek için daha fazla sorumluluk anlamına gelmektedir. Örneklerden de anlaşılacağı gibi, politik alanda atılan bu adımlar, ulusların kimliği ile geçmişin ayrı düşünülmemeyeceğine önemli bir örnektir. Nora'nın "Hafıza Mekânları" (2006, s. 25) adlı çalışmasında belirttiği gibi, bellek aynı ölü derisini bırakan yılan gibi arkasında izler bırakan ve bir ulusun kimliği, tarihi ve deneyimleri hakkında ipuçları bırakan bir olgudur.

Tekrar 90'lı yıllardaki politik tartışmalara, kültürel alanda yer alan eserlere bakıldığında, Holokost ve Nasyonal Sosyalizm dönemi ile ilgili tartışmaların daha da somut bir hale dönüştüğü görülebilir. Örneğin 1993 yılında Thomas Keneally'nin "Schindler's Ark" (1982) adlı romanından sinemaya uyarlanan Steven Spielberg'in yönettiği "Schindler's Liste" (Schindler'in Listesi) filmi büyük bir ilgi görür. Filmde Oskar Schindler adlı bir Alman'ın, iş gücü olarak fabrikasında Yahudilere ihtiyaç duyduğunu öne sürerek, onların toplama kampına gönderilmemeleri için verdiği büyük uğraş sahnelenmektedir. Günümüzde bu fabrikadan kurtulanlar Schindler'in Yahudileri olarak anılmakta ve mezarı Kudüs'de bulunan Oskar Schindler'i ziyaret etmektedirler. Dönemin Almanya Cumhurbaşkanı Richard von Weizsäcker ve Almanya'daki Yahudi Konseyi Başkanı Ignatz Bubis bu filmin Alman toplumunun kolektif belleği açısından önemine vurgu yaparlar (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 254-255). Böylece 80'li yıllarda geçmişle hesaplaşmak yerine geçmişi muhafaza etme eğilimine bu film örnek gösterilebilir. Artık anımsama politikasında suçlu benimseme söz konusu olduğu için, bu filmde de aktarılmak istenen Schindler gibi insanların da olduğu, yani toplumda "bizden de kurban var"⁷ söyleminin benimsenmesidir.

Diğer bir önemli adım ise 11 Ocak 1995 yılında Frankfurt'da Fritz-Bauer⁸ Enstitüsü'nün kurulmasıdır. Enstitünün amacı, Nasyonal Sosyalizm dönemi katliamlarını, özellikle de "Holokost"⁹u ve günümüze olan etkilerini incelemek ve bunları belgelemektir. Enstitü 2000 yılından beri Frankfurt Goethe Üniversitesi ile işbirliği halindedir ve enstitünün yer aldığı üniversitenin yerleşkesinde bir merkezi vardır.

1998 yılında politik kimliğiyle de bilinen yazar Martin Walser ve Ignatz Bubis arasında yaşanan tartışma bir kez daha bakışları "Holokost"¹⁰a çevirir. Martin Walser, 11 Ekim 1998 yılında Frankfurter Paulkirche'de düzenlenen "Alman Yayıncılar Birliği Barış Ödülünü" (Friedenspreises des deutschen Buchhandels) aldığı konuşmasında, günümüz siyasi çıkarları uğruna Auschwitz'in sömürülmesini eleştirir ve her geçen gün geçmişin tekrar tekrar gündeme getirilmesine katlanamadığını açıklar (Walser, 2015, s. 230). Ancak Walser'in itiraf niteliğindeki bu konuşması büyük bir skandala neden olur. Ignatz Bubis, Martin Walser'in ödül törenindeki bu konuşmasını "geistliche Brandstiftung" (manevi kundaklama) (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 297) olarak nitelendirir ve böylece kamuoyunu yakından ilgilendiren, yaklaşık bir yıl süren bir tartışma başlar. Martin Walser ve Bubis arasındaki bu görüş ayrılığının, farklı anı ve deneyimlere sahip olan insanların, belleklerinde bu anıların farklı anlamlara gelebileceğinin önemli bir göstergesidir. Diğer taraftan bu

⁷ Yazar Winfried Georg Sebald, 1999 yılında yayımlanan "Luftkrieg und Literatur. Mit einem Essay zu Alfred Andersch" (1999) adlı çalışmasında II. Dünya Savaşı'nda Almanların da bir kısmının Nasyonal Sosyalizm ideolojisine bağlı yürütülen yok etme politikalarının kurbanı olduğunu dile getirir ve yazar özellikle savaşın son dönemlerinde Alman halkının yaşadığı hava saldırılarının, yerle bir edilmiş Alman şehirlerindeki sayısız ölümlerden, savaşın/göçün kurbanı kadın ve çocuklardan bahsedilmesi gerektiğini savunur (A. Assmann, 2006, s. 109-185). Dolayısıyla 90'lı yılların ikinci yarısında Alman edebiyatında daha önce sadece Nasyonal Sosyalizmin zarar verdiği toplumlar/insanlar kurban olarak kabul edilirken, özellikle 2000'li yıllardan sonra savaşta zarar görmüş Almanların da kurban olarak tanımlanmaya başlandığı görülmektedir. Bunun yansıması Günter Grass'ın "Im Krebsgang" (Yengeç Yürüyüşü) ve Uwe Timm'in "Am Beispiel meines Bruders" (Kardeşimin Örneğinde) eserlerinde görülmektedir.

⁸ Nazi suçlarını araştıran, Yahudi Savcısı Fritz Bauer (1903-1968) demokratik bir toplumun yeniden yapılandırılmasında yargının sosyal sorumluluğu olduğunu benimser. 1933 yılında Nazi kampında tutuklu kalan ve buradan kurtulmayı başaran Bauer, Danimarka ve İsveç'te sürgün hayatı yaşamıştır. Bauer, 1949 yılında Almanya'ya döner ve bir yıl sonra Frankfurt'ta başsavcı olarak göreve başlar. Nazi katliamlarını ve suçlarını yargıya taşıyan Bauer, bugün bile Nasyonal Sosyalizm dönemi suçlarının en kararlı takipçisi [Nazi avcısı] olarak kabul edilmektedir (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 134).

dönemle birlikte “Holokost” ile ilgili anma günlerinin düzenlenmesi, anıt ve heykellerin dikilmesi gibi yaklaşımlar tarihsel anlayış açısından Almanya'nın yeni bir döneme girdiğinin işareti olarak anlaşılmalıdır. Bu dönemi yansıtan anıt ve heykeller ayrıca gelecek kuşaklara Holokost suçunun bir daha yaşanmaması için uyarı verir niteliktedir. 27 Ocak 1996 tarihi, dönemin Cumhurbaşkanı Roman Herzog tarafından “Tag des Gedenkens an die Opfer des Nationalsozialismus” (Nasyonal Sosyalizm Kurbanlarını Anma Günü) günü olarak tüm savaş kurbanlarına özellikle de Yahudi kurbanlara adanarak resmi takvime dâhil edilir. Yine İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinin 60. Yıldönümünde 10 Mayıs 2005'de Berlin'de “Holocaust-Mahnmal” (Holokost Anıtı) açılmış ve böylece Almanya kendi savaş suçunun/utancının ve yenilgisinin anıtını diken ilk ülke olarak tarihe geçmiştir (Fischer ve Lorenz, 2009, s. 290).

Aleida Assmann ve Ute Frevert (1999), Birgit Neumann (2005) ve Norbert Frei (2005) çalışmalarına bakıldığında, Almanya'nın yanı sıra İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yaşananların pek çok ülkenin de tarihini etkilediği ve 1990'lardan itibaren geçmişle hesaplaşma ve geçmişi anlama sürecinin başlamış olduğu görülmektedir. Örneğin Nazi Almanyası ile sıkı bir işbirliği içerisinde olan İtalya, İkinci Dünya Savaşı sonrası kendini kurban rolünde göstermeye çalışmıştır. Bugün 1922–1943 yılları arasındaki Benito Mussolini yönetiminin diktatör tutumunun etkileri, ulusal kimlikte yeniden biçimlendirilmeye çalışılmaktadır (Woller, 2010). İç Savaş yılları sonrası iktidara gelen Francisco Franco tarafından 36 yıl boyunca diktatörlük ile yönetilen İspanya ise, Franco diktatörlüğünün uzun süren etkileri ile yüzleşmeyi tercih etmiş, 2006 yılında “Tarihsel Hafıza Yasası” (Law of historical memory) adlı bir tasarı hazırlamış ve tarihle barışma ve yüzleşme yönünde önemli bir adım atmıştır. Tasarının amacı, diktatörlük faaliyetlerinin yüceltilmesinde rol oynayanların yargılanması ve tıpkı diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi iç savaşta katledilenlerle ilgili çalışmaları içermektedir (Sondergeld, 2010).

Bugün çoğunluk tarafından tarafsız bir ülke olarak kabul edilen İsviçre bile, Nazi geçmişi bastırma politikasında başarılı olamamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasındaki geçmişi, Amerika Birleşik Devletleri'nin 6 Ekim 1996'da “Nazi altınları” konusundaki raporu ve 25 Mayıs 1998'deki ara raporu ile değişmek zorunda kalmıştır. Bu raporlarda belgelenen İsviçre'nin Nazilerle sıkı bir ilişki içinde olduğu ve Yahudilerden gasp edilen paraların, İsviçre Merkez Bankasına aktarıldığı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda uluslararası baskının da önemli bir rol oynadığı sürecin sonunda, İsviçre geçmişi ile yüzleşmek durumunda bırakılmıştır. Fransa'da ise II. Dünya Savaşı sırasında Vichy rejimi döneminde binlerce Roman toplama kamplarında işkence görmüş ve hayatını kaybetmiştir. Yıllar sonra 30 Ekim 2016 tarihinde Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande Montreuil-Bellay kasabesindeki bu kampı ziyaret ederek, Fransa'nın bu tarihî sorumluluğunu üstlendiğini dile getirmiştir. Ayrıca bu toplama kampında tutulan Romanların anısına yapılan anıtın açılışını da gerçekleştirmiştir.

Avrupa kıtası dışında, örneğin Latin Amerika'da ise 1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar süren askeri diktatörlük dönemine ilişkin (Paraguay'da en uzun diktatörlük dönemini yöneten Alfredo Stroessner, Şili'de askeri diktatörlüğü yöneten Augusto Pinochet gibi) yüzleşme ve hesaplaşma, 1995 yılında siyasal ve hukuksal alanda hız kazanmıştır. Arjantin'de de askeri diktatörlük ve Falkland Savaşı gibi olaylar sonucu çok sayıda insan yaşamını kaybetmiştir. Arjantin, askeri darbelerle ilgili yaşadıklarını unutmak/ bastırmak yerine, cuntacıları yargılamakla ilk önemli adımını atmıştır (Traine, 2009).

Güney Afrika'da ise 1948-1994 yılları arasında "Apartheid", yani ırkçı ayrımcılık sistemi uygulanmıştır. Dönemin devlet başkanı Nelson Mandela ve Desmond Tutu tarafından kurulan "Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu" toplumda yaşanan ırkçılığın boyutlarını gözler önüne serer. Bu komisyon, bireylerin aile geçmişleriyle yüzleşmesini ve acıların tanınmasını kabul edilmesine olanak sağlamıştır (Adam 1998). Özetlemek gerekirse, 1990'lardan sonra pek çok ülke özellikle de Almanya geçmişiyle yüzleşmeye başlamış ve geçmişle hesaplaşma/yüzleşme hareketi büyük bir ivme kazanmıştır. Ülkelerin tarih ve geçmiş ile ilişkileri, geleneksel "yenen ve yenilenlerin" bakış açısından tanımlanan, "kurban ve fail" kavramlarının da tekrar yorumlanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

A. Assmann "Geschichte im Gedächtnis" (2007, s. 9-22) adlı çalışmasında, şimdiki zamanın geçmişi yönlendirdiğini ve gelecek beklentilerini etkilediğini ifade ederken, bellek kuramları bağlamında bu etkileşimin olaylar, anlatılar, anımsama ve unutmama, duygular, düşünceler ve travmaların genellikle bireysel/kolektif belleğin konusu ile bağlantılı olduğu görüşünü savunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında gelecek ile ilgili vizyonların şekillendirilmesinde ve gelecekle ilgili beklentilerin karşılanmasında geçmişe karşı olan tarihî ve ahlakî sorumluluğun üstlenilmesi gerektiği söylenebilir. A. Assmann'ın da belirttiği gibi, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda önemli bir rol oynayan ülkelerin tarihine baktığımızda genellikle hep geriye dönük bir tarihle hesaplaşma/yüzleşme olduğu görülmektedir. Bernhard Schlink'e göre (2012, s. 20), buradaki amaç yaşanılardan ders çıkarmak, tarihin acı sonuçlarının tekrarlanmasını önlemek ve gelecek kuşaklar için yeni bir Alman kimliği inşa etmek anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Berlin Duvarı'nın Yıkılması (1989), Doğu-Batı Almanya'nın Birleşmesi (1990), Sovyet Rusya'nın Dağılması (1991), Soğuk Savaşın Bitmesi (1991), Demir Perde'nin Kalkması (1991) gibi sosyo-politik ve kültürel değişimler özellikle 1980'lerden sonra Avrupa'da meydana gelen bellek patlamasının ana nedenleri olarak görülmektedir. Buna ek olarak bir yönüyle biçimlendirilmeye alışılmış olan tarihî olayların farklı yönlerinin ortaya çıkarılması, belgelerin yeniden yorumlanması, geçmişin anlamlandırılması ve geçmişi sorgulama gibi olgular suçlu ve kurban söylemine yeni bakış açıları kazandırmıştır. Diğer taraftan geçmişe ait Yahudi Soykırımı gibi olguların da tarih bilinci ve milli kimlik ile bağlantılı olduğu sonucuna varılabilir. Dolayısıyla Alman toplumunun kolektif belleğinde derin izler bırakan İkinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında yaşananlar diğer kuşakların da geçmişi sorgulamasına neden olmuştur. İtalya, İspanya, İsviçre, Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi Almanya'nın da geçmişin olgularıyla hesaplaşma/yüzleşme süreci, izlenen devlet politikalarına göre değişiklik göstermektedir. Ayrıca son zamanlarda sadece devletlerin resmî tarihinin değil, sözlü tarihin de yani birey ve aile tarihlerinin de resmi tarihte yer edinmesi bu hesaplaşma/sorgulama sürecindeki farklı anı profillerini ortaya çıkarmıştır.

SUMMARY

Scientific research on the brain in recent years has revealed that the recalling process of human beings works differently from a computer or machine. As the recalling process takes place with data and features in the memory, a strong relationship is always found between past and present in this process. This relationship is reflected in the behavior of individuals and societies. The examination of different subjects in social sciences has found that many disciplines such as ancient studies, theology, sociology, history, literature, art history, media, educational sciences and psychology have tried to look at the memory studies from their point of view, making it an interdisciplinary subject. The development of oral history with the fall of the Berlin Wall is an indication of memory studies as a cultural phenomenon. Individual life stories brought by new social structures gained importance with this development, and people needed to share their experiences until that time. With the oral transfer of history, the memoirs of individual and social memories started to be staged for researchers and writers with family, generation and history novels in the form of stories, biographies and scientific researches. On the other hand, memory-boom as an international phenomenon in the world shows that the memory of the nation is now replaced by collective memory. The concepts lying in the background of memory-boom such as history consciousness, national identity, taking lessons from history and confronting with the past also started to emerge due to the developments in technology and easy communication between countries.

A look at the studies focusing on the history and memory connection in general has exposed that the evaluation of the past process differs according to the socio-political, economic and cultural context of each country. World War II is a historic landmark in Germany's state structure and order as in all Central European countries. After the war, between 1949 and 1990, Germany continued its existence as the German Democratic Republic (Deutsche Demokratische Republik-DDR) and the Federal Republic of Germany (Bundesrepublik Deutschland- BRD). While the West Germany was blamed alone with the crime caused by the dictatorship of Hitler, East Germany did not accept this crime with the attitude it adopted in the internal politics and chose to blame the West Germany. In

Germany, the period between 1945-1949 and the 1950s is classified as the period of suppression and forgetting of the past, the period between 1960- 1990 as the period of confrontation with the past and after 1990 the preservation of the past in the context of post and after World War II experiences. Certainly, socio-political and cultural factors have an important place in the process of questioning the past. One of the most important actions that contributed to this process was the Movement 68. Generation 68 movement adopted a critical attitude towards the past in contrast to the father figure idea of forgetting and suppressing the history. Again, after the 1970s, the change of the generation that had not experienced the war, the discussion of the history in the media and the tendency towards the fiction led to a new era of memoir policies. Especially after the 80s, the issue of the Holocaust came to the fore with the collapse of Soviet Russia, the end of the Cold War, and the new order. Looking at the political debates in the 90s and the works in the cultural sphere has revealed that debates on the period of Holocaust and National Socialism became more concrete and different aspects of the historical events that were once evaluated in only one aspect started to be discussed. The generational change and reinterpretation of historical documents and meaning of the past have brought new perspectives to criminal and sacrifice discourse.

KAYNAKÇA

- Adam, H. (1998). Widersprüche der Befreiung: Wahrheit, Gerechtigkeit und Versöhnung in Südafrika. H. König, M. Kohlstruck und A. Wöll (Hrsg.). *Vergangenheitsbewältigung am Ende des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Assmann, A. (2006). *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Verlag C.H. Beck.
- Assmann, A. (2007). *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*. München: Verlag C.H. Beck.
- Assmann, A. und Frevert, U. (1999). *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Von Umgang mit deutscher Vergangenheit nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek. Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Boyer, P. (2015). Anılar ne işe yarar? Hatırlamanın biliş ve kültürle ilgili işlevleri. P. Boyer ve J. V. Wertsch (Ed.). (Y. Aşçı Dalar, Çev.), *Zihinde ve Kültürde Bellek* (s. 5-37). İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Bude, H. (1997). Die Achtundsechziger Generation im Familienroman der Bundesrepublik. H. König, W. Kuhlmann und K. Schwabe (Hrsg.). *Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS- Vergangenheit der deutschen Hochschule* (S.287-300). München: C.H. Beck.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar?* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Erl, A. (2002). Mit Dickens spazieren gehen. Kollektives Gedächtnis und Fiktion. G. Echterhoff und M. Saar (Hrsg.). *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. (S.253- 267). Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- Erl, A. (2005). *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*. Stuttgart/Weimar: Walter de Gruyter.
- Fischer, T. und Lorenz, M. N. (2009). *Lexikon der Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Frei, N. (2005). *1945 und Wir. Das Dritte Reich Bewusstsein der Deutschen*. München: Verlag C.H. Beck.
- Frei, N. (2008). *1968. Jugendrevolte und globaler Protest*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Gauck, J. "Tag des Gedenkens an die Opfer des Nationalsozialismus im Deutschen Bundestag". <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joachim-Gauck/Reden/2015/01/150127-Bundestag-Gedenken.html> [23.10. 2016].
- Gedenkstättenkonzeption des Bundes (1999). http://www.bundesregierung.de/Content/DE/_Anlagen/BKM/2008-06-18-fortschreibung-gedenkstaettenkonzeption-barrierefrei.pdf?__blob=publicationFile [08.05.2018].
- Huyssen, A. (1995). *Twilight memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York: Routledge.

- Kışmir, G. (2019). *II. Dünya savaşı sonrası Alman edebiyatında bellek yansımaları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Koselleck, R. (2002). *Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses*. V. Knigge und N. Frei (Hrsg.). *Verbrechen erinnern: Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: Verlag C.H. Beck.
- Neumann, B. (2005). *Erinnerung-Identität-Narration*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekânları*. (M. E. Özcan, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Pethes, N. und Ruchatz, J. (2001). *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon*. Hamburg: im Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH.
- Reichel, P. (2007). *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS Diktatur in Politik und Justiz*. München: Verlag C.H.Beck.
- Roediger III, H. L. ve Zaromb, F. M. vd. (2015). Kolektif belleğin şekillendirilmesinde tekrarlanan hatırlamanın rolü. P. Boyer ve J. V. Wertsch (Ed.). (Y. Aşçı Dalar, Çev.). *Zihinde ve kültürde bellek* (s. 175-217). İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Rose, S. (2003). *The making of memory*. New York: Vintage.
- Sancar, M. (2014). *Geçmişle hesaplaşma. Unutma kültüründen hatırlama kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schlink, B. (2012). *Geçmişe ilişkin suç ve bugünkü hukuk*. (R. Ergün, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Schröder, Gerhard. "I Express My Shame". <http://www.historyplace.com/speeches/schroeder.htm> [01.11.2015].
- Sondergeld, B. (2010). *Spanische Erinnerungskultur: Die Assmann'sche Theorie des kulturellen Gedächtnisses und der Bürgerkrieg 1936- 1939*. Heidelberg: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Traine, M. (2009). *Historisches Gedächtnis und politische Strafe. Der demokratische Umgang mit der autoritären Vergangenheit in Lateinamerika*. S. Schmidt, G. Pickel und S. Pickel (Hrsg.). *Amnesie, Amnestie oder Aufbearbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Walser, M. (2015). *Unser Auschwitz. Auseinandersetzung mit der deutschen Schuld*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Welzer, H. (2002). *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München: C.H.Beck Verlag.
- Wertgen, W. (2001). *Vergangenheitsbewältigung: Interpretation und Verantwortung. Ein ethischer Beitrag zu ihrer theoretischen Grundlegung*. Paderborn.
- Wertsch, J. V. (2015). Kolektif bellek. P. Boyer ve J. V. Wertsch (Ed.). (Y. Aşçı Dalar, Çev.). *Zihinde ve kültürde bellek* (s. 149-175). İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- Woller, H. (2010). *Geschichte Italiens im 20. Jahrhundert*. München: Verlag C. H. Beck Verlag.